חקר החברה החרדית, כרך 2 תשע"ה 2015/2014 (יולי 2015): 169-192

"להיות אישה של תלמיד חכם"

כיצד נתפסת המציאות החברתית-כלכלית של 'חברת הלומדים' בעיני נשים חרדיות

רבקה נריה בן-שחר

המכללה האקדמית ספיר

rivka.nbs@gmail.com

תקציר

מאמר זה בודק כיצד נשים חרדיות תופסות את המציאות הכלכלית-חברתית של החברה החרדית בישראל בת-זמננו. בפועל, רוב הנשים החרדיות עובדות ויש להן תפקיד משמעותי בפרנסת המשפחה. כמנגנון סוציאליזציה מרכזי, העיתונות החרדית מתייחסת לפרדוקס זה באופן דואלי: מצד אחד היא מעודדת את הנשים לעבוד לצורך פרנסת הבית ולתמיכה בבן הזוג הלומד. מצד שני היא מבהירה שהעבודה אינה מטרה לכשעצמה (קריירה) אלא אמצעי (עיסוק) לפרנסת המשפחה.

בראיונות-עומק עם 25 נשים חרדיות, התבקשו הנשאלות להתייחס לטקסט "היי צנועה", שהתפרסם במוסף "הבית שלנו" (מוסף הנשים של עיתון "המודיע"). הטקסט טען כי מקומן החשוב של הנשים הוא בבית פנימה, ועליהן לשמור על צניעותן בהתייחס להיררכיה בין תפקידיהן השונים בבית ובחוץ. ניתוח המבוסס על התיאוריה המעוגנת בשדה, העלה שלושה קולות: האחד, קול מהותני, התופס את הנשים והגברים כיצורים שמהותם שונה, ולפיכך תפקידיהם שונים; השני, קול סוציולוגי, המנתח את המצב הכלכלי-חברתי בחברה החרדית, ומטיל על הנשים לפרנס מכורח המציאות את בני-זוגן הלומדים תורה; והשלישי, קול ביקורתי של נשים שהעזו להצביע על הסיכונים וההשלכות של יציאת הנשים לעבודה: ערעור מערכות הזוגיות, המשפחתיות והחברתיות במגזר החרדי. קולות מגוונים אלה, שיידונו באמצעות מחקרים רלבנטיים, מתארים את אחת ההתפתחויות המרתקות אשר פוקדות את החברה החרדית בישראל של שנות האלפיים.

מילות מפתח: נשים חרדיות; פרנסה; מרחב ציבורי ומרחב פרטי; צניעות; אופן קריאת טקסט.

"To Be the Wife of a *Talmid Hacham* [Torah Scholar]"
How Ultra-Orthodox Women Perceive the Socio-Economic Reality of the "Learners' Society"

Rivka Neriya Ben-Shahar

Sapir academic College

rivka.nbs@gmail.com

Abstract

This paper examines how ultra-orthodox women perceive the socio-economic reality of contemporary ultra-orthodox society in Israel. In practice most ultra-orthodox women work, and they play an important role in the financial support of their family. The ultra-orthodox press, a major socialization mechanism, has a dualistic approach to this paradox: on the one hand it encourages women to work in order to provide for their family and support their husband in his studies. On the other hand, it makes clear that work is not an aim in itself (a career), but rather a means (an occupation) for the financial support of the family.

Through in-depth interviews, 25 ultra-orthodox women were asked about their reactions to a text published under the title "Be Modest" in *Our Home* (*Habyit Shelanu*) - a women's supplement in the newspaper *HaModi'a*). The text argued that women's important place is in the home, and they should maintain a sense of modesty regarding the hierarchy of their various roles inside and outside the home. An analysis based on grounded theory in the field found three voices: first, an essentialist voice, which perceives men and women as creatures who are different in essence and therefore have different roles; second, a sociological voice, which analyzes the socio-economic circumstances of ultra-orthodox society and assigns women the task of providing financial support as a matter of necessity, given the reality of their husbands being engaged in Torah study; third, a critical voice of women who dared to point out the dangers and repercussions of women going out and working: the destabilization of the husband-wife relationship, the family unit, and the social system in the ultra-orthodox sector. These very different voices, which will be explored using relevant studies, illustrate one of the fascinating developments taking place in Israel's ultra-orthodox society in the twenty-first century.

Keywords: Ultra-orthodox women; livelihood; private and public space; modesty; reading texts

מבוא

מאמר זה מבקש לתאר את מגוון התפיסות של נשים חרדיות ביחס למציאות החברתית-כלכלית של חברת הלומדים (פרידמן, 1991) החרדית בישראל. התמורות שפקדו את החברה החרדית מאז קום המדינה, הובילו לשינויים מהותיים, בהם יש לנשים תפקיד מרכזי וחשוב. ראיונות-עומק עם נשים חרדיות, מלמדים על שלושה קולות מרכזיים: קול מהותני, קול סוציולוגי וקול ביקורתי. מאמר זה מצטרף למגוון עשיר של מחקרים בנושא החברה החרדית בכלל ונשים בחברה החרדית בפרט. מורכבות המציאות החברתית-כלכלית של החברה החרדית בישראל, נחקרה מנקודת המבט של גברים ליטאים (שטדלר, 2001, 2003) ומן הפרספקטיבה של טקסטים שנכתבו בידי מנהיגי החברה (בראון, 2012). עבודה זו מוסיפה נדבך מחקרי באמצעות הצגת תפיסותיהן של נשים חרדיות ביחס למציאות חברתית-כלכלית זו.

נשים חרדיות במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי: סקירת ספרות מחקרית

העיסוק המחקרי בנשים חרדיות מתפתח בשנים האחרונות. מקובל להצביע על מחקריה הראשוניים ופורצי הדרך של אלאור, שעסקו בנשים מחסידות גור (אלאור, 1991; El Or, 1993, 1995, 1997). מאז, חלה פריחה של ממש והמחקרים מקיפים היבטים סוציולוגיים, אנתרופולוגיים, פסיכולוגיים ותקשורתיים (למשל: בארט, 2012; בארט ובן ארי, 2014; ברנדמן, 2010; גנץ, 2003; זלצברג, 2005; זלצברג-בלאק, 2015; יפה, 2004; ליוש, 2007, 2014; מליק, 2005; סירקין, 2001; עצמון, 2006; פלזנטל-ברגר, 2002; קוליק, 2013; Taragin-Zeller, 2014).

הנשים החרדיות מהוות 9% מקרב הנשים היהודיות בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013, עמ' 350, לוח 7.6). הן שייכות לשתי קבוצות מיעוט: בחברה החרדית (מיעוט תרבותי) ובקרב הנשים בישראל (מיעוט סוציולוגי). כמיעוט בתוך מיעוט הן סובלות מהדרה כפולה (נריה-בן שחר, 2008). מקומה של האישה בחברה החרדית, הגלום בפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים, מ"ה, י"ד), מודגש שוב ושוב בדרכים שונות: בשיעורי צניעות בבתי הספר, בשיעורים לנשים ובטקסטים הרואים אור בעיתונות החרדית.

החברה החרדית היא חברה מסורתית המנסה לשמור על המשכיותה התרבותית ועל גבולותיה המוגדרים (ברזילי, 2003; גודמן, 2003; סיון, 1991; קפלן, 2000, 2007), ולכן היא משמרת את מעמד הגבר בתווך התרבותי ואת האישה בפריפריה (אלאור, 1992; לוי, 1989; עצמון, 1995; פרידמן, 1991, 1998; El Or, 1993, 1995, 1997). מסורתיות זו מדגישה כאידיאל את מקומה של האישה החרדית במרחב הפרטי. לפיכך, התפקידים והמשימות הקשורים בבית, הטיפול בילדים והאחזקה השוטפת, מוטלים בחברה החרדית בעיקר על הנשים (פיירשטיין, 2001) והסוציאליזציה לתפקידים אלה נעשית מגיל צעיר (יפה, 2004; פרידמן, 1995). אחד המאפיינים הבולטים של המרחב הביתי החרדי הוא ריבוי הילדים. לאישה חרדית יש בממוצע 7.1 ילדים (בן משה, 2011). מספר הילדים הגדול מטיל עומס רב על האישה ועל בְּנות המשפחה (אילן, 2000; אנסון ומאירי, 1996). למרות הנאמר לעיל, ובשונה מן ההצהרות והאידיאלים, נשים חרדיות כבר אינן מצויות רק במרחב הפרטי. הן נוכחות באופן משמעותי במרחב הציבורי: לומדות,

עובדות ומפרנסות. נוכחות זו במרחב הציבורי מנוגדת לכאורה לערכי החברה החרדית. לפיכך, מקומן של הנשים במרחב הציבורי הוא סוגיה מורכבת ורבת היבטים להלן התייחסות קצרה להיבט ההיסטורי של סוגיה זו.

נראה כי נוכחותן המשמעותית של נשים חרדיות במרחב הציבורי נובע בעיקר מהיותה של החברה החרדית בישראל "חברת לומדים". מדובר בחברה שבה רוב הגברים, בעיקר בחברה החרדית-ליטאית, אינם עובדים לפרנסת משפחתם, אלא לומדים תורה (כהן, 2005; פרידמן, 1991, 1995, 2006; Friedman, 1993). רבי אברהם ישעיהו קָרֶליץ – "החזון איש" – היה זה שעיצב את האידיאולוגיה של לימוד התורה (בפועל: לימוד הגמרא) והפך אותה לערך עליון ומוחלט בעיני החברה החרדית בישראל (בראון, 2003; 1991 Heilman & Friedman,). מעבר לאידיאולוגיה, הובילה שורה של נסיבות היסטוריות, כלכליות ופוליטיות ליצירת מציאות של דחיית הגיוס לצה"ל מן הטעם של "תורתו אומנותו". על פי ההסכם המקורי, אסור לגברים חרדים הנמצאים ב"דחיית שירות" לעבוד. גברים בני 41 ומעלה, ואבות לשישה ילדים ומעלה, פטורים משירות צבאי וממגבלות על עבודה.

מדובר בהסכם שנחתם בימי הממשלה הראשונה וגלגוליו במשך השנים אִפשרו לחרדים רבים שלא להתגייס לצבא. מחקר שנערך בקרב תלמידי ישיבה ליטאים מצא שהעבודה נתפסת ככורח המציאות – כאמצעי ולא כמטרה. הם מתנגדים למאפייניה המערביים-חילוניים של העבודה: סיפוק צרכים אישיים, העלאת רמת החיים והשגת מותרות, וגם לאידיאל העבודה הציוני, שפסל את היהודי המסורתי "הישן" ויצר ישראלי עובד ויצרן (שטדלר, 2001, 2003).

מנסיבות אלו הושפעו גם הנשים החרדיות. הרב וולף, שהקים ב-1952 את הסמינר הראשון לבנות בבני-ברק, חבר ל"חזון איש", ויצר עמו שינוי אידיאולוגי-מעשי בחברה החרדית. השינוי היה בחינוך הבנות לקראת דרך של שותפות כ"יששכר וזבולון". מקור המושג הוא המדרש על הפסוק "שמח זבולון בצאתך ויששכר באוהלך" (דברים, ל"ג, י"ח), המספר על החלוקה הייחודית שנהגה בין שני האחים: זבולון הימאי פרנס את יששכר שלמד תורה. בעולם הזה הם התחלקו ביניהם בהכנסות הכספיות, ובעולם הבא בהכנסות הרוחניות (בראשית רבה, צ"ט, ט'). לדעת פרידמן (1991, 1995), מאז שנות ה-50 של המאה ה-20 הפכו הנשים החרדיות ל"זבולון" של החברה החרדית ופרנסו את "יששכר" – הגברים הלומדים תורה. לפי הסכם זה, הנשים יעבדו, בני הזוג שלהן ימשיכו ללמוד, ושכר לימוד התורה יתחלק בין השותפים. אתגר זה חייב את הנשים להקדיש את כול-כולן להצלחת הגברים. ולא בהצלחה חומרית הדברים אמורים, אלא בהצלחה רוחנית: התקווה היא להיות אשת תלמיד חכם, אשר תורתו היא חייו, ואם לילדים בני תורה (פרידמן, 1995).

כתוצאה מכך 68% מן הנשים החרדיות עובדות מחוץ לבית, לעומת 79% בקרב שאר הנשים היהודיות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015) ועבודתן חיונית לפרנסת המשפחות החרדיות (ברמן, 2000; ועדת טל, 2000; פרידמן, 1995; קפלן, 2003; Dahan, 1996; Berman & Klinov, 1997). בעבר עבדו רוב הנשים בתחום החינוך. להוראה יש יתרון משולש: האחד, המשך אידיאולוגי טבעי של תפקיד האישה כמחנכת ילדים; השני, יכולת פיקוח חברתי בתפקיד תוך-חברתי, הן על ידי הנהלת המוסד החינוכי והן על ידי ההורים; והשלישי, הפן הפרקטי של שעות עבודה וחופשות מותאמות לתפקיד האם והרעיה (פרידמן, 1998).

לפי שורץ (2008), הרוויה בשוק ההוראה החרדי הובילה לשינוי המגמה, ונראה כי פחות נשים חרדיות מועסקות בתחום החינוך. כמו כן מתפתחים מספר אפיקים לניתוב נשים חרדיות למקצועות "חדשים". מוסדות חינוך על-תיכוניים רבים (סמינרים לבנות) מאפשרים הכשרה טכנולוגית בנוסף להכשרה להוראה (במסגרת תורנית). האגף להכשרת מבוגרים במשרד התמ"ת מעודד הכשרה במקומות עבודה, כדי לשלב את הלומדות במקום העבודה לאחר ההכשרה. מאז 2006 נפתחו במסגרת תכנית "תנופה בתעסוקה" (תב"ת) המופעלת במשותף על ידי הג'וינט וממשלת ישראל, "מרכזי פיתוח תעסוקת חרדים". (מפת"ח) – מרכזי השמה והכוונה לציבור החרדי, המופעלים על ידי צוות חרדי ונושאים צביון חרדי (שורץ, 2008).

יציאתן של נשים חרדיות לעבודה וכניסתם של גברים אל ה'כוללי', חוללה מהפכה שקטה. לפי בראון (2003) האישה הפכה לכוח המשמעותי בחיי המשפחה, מכיוון שהחזיקה בידע שימושי, וזאת לעומת הידע הלא-שימושי שרכש הגבר. השינוי שחל בדמותן של הנשים החרדיות המודרניות לעומת הנשים המסורתיות, שינה את ההיררכיה בין הגבר לאישה, והאישה הפכה לדומיננטית בהיבטים המעשיים.

טקסטים בנושא עבודת נשים המתפרסמים בעיתונות החרדית

יציאת נשים חרדיות לעבודה, מעוררת בעיות מהותיות, הנוצרות מתפקידיה של האישה כמפרנסת עיקרית הרוכשת השכלה מודרנית: החשש מפני הרצון לפתח קריירה מצליחה, הידע השימושי הנרכש והחשש מערעור המערכת המשפחתית. אחד הכלים המרכזיים להתמודדות עם בעיות אלו הם הטקסטים המופיעים בעיתונות החרדית המופנית לנשים. אלה מבהירים השכם והערב שהעבודה היא אמצעי ולא מטרה. יש להתייחס לעבודה, להכנסה ולכל הרווחים המשניים הכרוכים בהן, ככלי המסייע לגבר בלימוד התורה (נריה-בן שחר, 2008).

כאשר מתבוננים בטקסטים לסוגיהם, נראה לכאורה שאנשים-סובייקטים יוצרים את הטקסטים, ואנשים-סובייקטים אחרים קוראים אותם. אולם דרידה (2006) רואה זאת אחרת. לדעתו, מוסדות כוח וטקסטים של ידע אינם נוצרים על ידי סובייקטים, אלא המוסדות והטקסטים הם אלה שיוצרים את הסובייקטים. מכאן שהטקסטים יוצרים הבנייה ושליטה חברתית. ניתן לבחון טענה זו ביחס לחברה החרדית, בה עוסק מחקר זה. החרדים הם חברה טקסטואלית: הם חיים לפי טקסטים קדושים הבונים את תפיסת עולמם, דרכי חייהם והתנהגותם (פרידמן, 1998). בין השאר, ספרי הקודש גם מכתיבים להם מה, כמה, איך ומתי לקרוא (שפיגל, 2011).

הטקסטים העיתונאיים אינם נחשבים כמובן קדושים. אולם בחברה החרדית, העיתון המודפס (החרדי) הוא אמצעי התקשורת הלגיטימי העיקרי. בין השאר, כי אחת הפונקציות המרכזיות שלו היא סוציאליזציה לערכי החברה (נריה-בן שחר, 2002). פונקציה מרכזית נוספת של העיתונות החרדית היא הבניית המציאות של הקוראים והקוראות (Gerbner & Gross, 1976; Schudson, 2002).

אמצעי תקשורת אחרים אינם נחשבים לגיטימיים. הרדיו והטלוויזיה החילוניים פסולים. על האינטרנט הוכרזו איסורים והגבלות, וניתן להשתמש בו רק דרך אתרים "מוגנים", לצורך העבודה, ובמקום העבודה בלבד. אמצעי תקשורת אלה נחשבים פסולים מכמה סיבות: האחת, הם מייצגים טכנולוגיות מודרניות שהשפעתן עלולה להיות מסוכנת. השניה, טכנולוגיות אלו משמשות להעברת מסרים שחלקם פסולים ואף אסורים. השלישית, טכנולוגיות אלו אינן מאפשרות פיקוח ושליטה הדוקים על

התכנים המתפרסמים בהם. הרביעית, הרדיו, הטלוויזיה והאינטרנט גורמים לבזבוז זמן, ולפיכך גם לביטול תורה (לב-און ונריה-בן שחר, 2009 ; נריה-בן שחר, 2008 ; נריה-בן שחר ולב-און, 2013).

חוסר הלגיטימיות של אמצעי התקשורת האחרים, כמעט שאינו רלבנטי לגבי העיתונים החרדיים. מדובר אמנם באמצעי תקשורת-המונים המבוסס על טכנולוגיה מודרנית באופן יחסי, אך למרות זאת מדובר על אות המשורטטת על דף – טכניקה מוכרת בחברה אוריינית זו. זאת ועוד, העיתונות החרדית מקפידה להעביר תכנים מפוקחים, ומטבע המדיום – פיקוח זה קל יחסית. אכן, גם נגד עיתון ניתן לטעון שהוא עלול לגרום לביטול תורה, אך יכולת המשיכה שלו כמדיום קר, המגייס חושים מעטים, שונה מזו של המדיה 'החמים', המגייסים חושים רבים (McLuhan, 1964). כלומר, המגבלות הטכניות, כמו מספר העמודים המוגבל ופשטות ההדפסה, מובילות לכך שהזמן המוקדש לקריאת עיתונים הוא לרוב קצר יותר מן הזמן המוקדש לצפייה בטלוויזיה או לגלישה באינטרנט. לפיכך, העיתון גורם פחות לביטול תורה מאמצעי תקשורת אחרים.

מסקירה קצרה זו ניתן ללמוד כי קיימים אמנם מחקרים רבים על נשים חרדיות בישראל, ואף על מקומם של אמצעי התקשורת בחברה החרדית. אולם מאמר זה מבקש להוסיף נדבך באמצעות השמעת קולן של נשים חרדיות הנשואות לאברכים הלומדים באופן מלא בכולל, והצגת תפיסותיהן ביחס למציאות החברתית-כלכלית של "חברת הלומדים".

מתודולוגיית החקירה

לשאלת המחקר, שביקשה לבחון את תפיסותיהן של נשים חרדיות ביחס למציאות החברתית-כלכלית של חברת הלומדים, נבחרה מתודולוגיה איכותנית של ראיונות-עומק. בריאיון נעשה שימוש בטקסט "היי צנועה", שהתפרסם במוסף "המודיע" לנשים – שנקרא "הבית שלנו", שהיווה טריגר לתשובות הנשים, בדומה לשטדלר (2001, 2003) שערכה ראיונות-עומק עם גברים חרדים, שכללו דיון וקריאה משותפת בטקסטים שנבחרו על ידה.

האוכלוסייה והמדגם

אוכלוסיית המחקר היא נשים חרדיות המתגוררות בירושלים ושייכות ל"זרמים המרכזיים" האשכנזיים של החברה החרדית.[1] ליטאיות וחסידות, ילידות הארץ, שנולדו בבתים חרדיים ולמדו במוסדות חרדיים, נשואות ואמהות לילדים. הדגימה נערכה בשיטת "כדור שלג" – מכרות וחברות הפגישו ביני לבין המרואיינות הראשונות, שהציעו בתורן את המרואיינות הבאות. כדי להימנע מכך ש"כדור השלג" יהיה מבוסס רק על מעגלי ההיכרות של המשפחה ושל החברים הקרובים, הופעלו למעשה מספר "כדורי שלג".

[1] מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת הדוקטורט של המחברת. המתודולוגיה בעבודה כללה 300 שאלונים וראיונות-עומק עם 25 נשים חרדיות ועם עשרה גברים. הראיונות עם הנשים כללו שתי פגישות, כל אחת נמשכה בין שעה וחצי לשעתיים. הפגישה הראשונה עם הנשים עסקה בתפיסותיהן הכלליות בנוגע לתקשורת במגזר החרדי והכללי ובהיבטים כמותיים של דפוסי החשיפה שלהן. בפגישה השנייה קראו הנשים שלושה טקסטים עם המראיינת והביעו את תפיסותיהן והשקפת עולמן בנוגע לנאמר בטקסט. מאמר זה מבוסס על חלק מפגישת הריאיון השנייה, בה תיארו הנשים את תפיסותיהן בנוגע למציאות החברתית-כלכלית של "חברת הלומדים", תוך התייחסות לטקסט "היי צנועה".

כתוצאה מכך נוצרה קבוצה של מרואיינות ששיקפה לא רק את ההומוגניות של החברה החרדית, אלא גם את מורכבותה.

המדגם כלל 25 נשים, עשר חסידות ו-15 ליטאיות. גילן הממוצע הוא 34.2, מספר הילדים הממוצע הוא 6.12 וממוצע מספר שנות הלימוד הפורמליות הוא 15. רוב הנשים עבדו במשרה מלאה מחוץ לביתן במגוון תחומים: הוראה, ניהול משאבי-אנוש, מחשבים, פקידות במשרד ממשלתי, עבודה סוציאלית ועוד.

תהליך המחקר

נערכו ראיונות-עומק עם 25 נשים חרדיות בבתיהן. כל ריאיון נמשך כשעתיים. הנשים הביעו את הסכמתן להשתתף במחקר, וקיבלו דמי-השתתפות בסך 150 שקלים. הודגש כי התשלום ניתן על השקעת זמנן, ולא על מתן תשובות נכונות (שאינן רלבנטיות במחקר זה). כל הראיונות הוקלטו ושוכתבו בהסכמתן של הנשים. השמות הנזכרים במאמר בדויים, לשם שמירה על אנונימיות ועל חסיון הנחקרות.

ההוראה שקיבלו הנשים לפני הקריאה היתה: "אנא קראי את הטקסט שלפניך". בסיום הקריאה החל הריאיון בשאלה פתוחה: "מה תרצי לומר על הטקסט שקראת?" לאחר מכן נשאלו הנשים שאלות מספר בנוגע לתפיסותיהן לגבי המציאות החברתית-כלכלית של "חברת הלומדים".

הראיונות נותחו לפי התיאוריה המעוגנת בשדה (Grounded theory), כלומר – הקטגוריות הנושאיות של ניתוח הממצאים אינן משוערות ונקבעות מראש על ידי החוקרת, אלא הפרשנות המחקרית מתגבשת ונבנית תוך כדי תהליך ניתוח הנתונים (גבתון, 2001; צבר-בן יהושע, 2001; שקדי, 2003 ;Hutchinson, 1988; Strauss & Corbin, 1990, 1994; Charmatz, 1983, 1995, 2000).

הטקסט שנקרא בריאיון

הטקסט *היי צנועה* הוא מאמר פובליציסטי שהופיע במוסף הנשים של עיתון *המודיע*, *הבית שלנו* ונכתב על ידי א.נ. וייס. השם א.נ. וייס הוא כפי הנראה פסבדון. השם האמיתי והשייכות המגדרית שלה/ו אינם ידועים. הטקסט כתוב כדבר-תורה, ועוסק במהות ובחשיבות הצניעות בחיי הנשים היהודיות. הטקסט עצמו מובא בעמוד הבא.

הטקסט נבחר במכוון מכיוון שהוא שיקף בצורה משמעותית את הדילמה האידיאולוגית הנעוצה ביציאת נשים חרדיות לעבודה. הטקסט מביא סקירה היסטורית קצרה: סיפור האימהות שרה ורבקה, הנשים היהודיות במצרים ומאבקו של "החזון אי"ש" בגיוס הבנות לצה"ל. בהמשך עוסק הטקסט בעבודת הנשים החרדיות בזמן הזה. באמצעות שרטוט קו מחבר בין האימהות המקראיות לנשים של היום, הטקסט טוען שגם אם הנשים החרדיות נאלצות לעבוד מחוץ לבית, עליהן להתייחס לכך ככורח הנדרש לצורך לימוד התורה של בן הזוג. נראה כי המסר העיקרי של המאמר הוא הכוונת הנשים למרחב הפרטי והרחקתן מן המרחב הציבורי.

ממצאים

מקהלה בשלושה קולות – הקריאות המגוונות של נשים חרדיות

מקריאת הנשים בטקסט *היי צנועה* עולה תמונה מורכבת של תפיסתן את נוכחותן במרחב הציבורי, ללימודיהן ועבודתן. הממצאים מלמדים כיצד חוות הנשים את היותן נשואות לאברכים וחיות בעולם שמנסה לצמצם כל העת את הפער בין רמת האידיאל וההצהרה לבין המציאות היומיומית. התיאור ייתן מקום לא רק לתהליכים הסוציולוגיים העוברים על החברה החרדית, אלא גם למחשבות, לרגשות, לחוויות ואפילו לפחדים המלווים נשים החיות בחברה הנתונה בתהליכי שינוי.

תפיסותיהן השונות של הנשים, השייכות לקבוצות מגוונות המרכיבות את הזרם המרכזי החרדי, יחולקו לשלושה קולות. לא ניתן לכתוב כמה נשים השתייכו לכל קול, מכיוון שאופני הקריאה לא רק משתנים בין נשים אלו לאחרות, אלא כל אישה לכשעצמה נוקטת אופני קריאה שונים בטקסטים שונים, ואף משנה את אסטרטגיות הקריאה שלה תוך כדי קריאת טקסט ספציפי.

קולותיהן של הנשים יישמעו באמצעות ציטוטים. כדי להקל על הקריאה, עברו הציטוטים עריכה מעודנת. התוספות שנועדו להקל על הקריאה יובאו בסוגריים מרובעים. כדי להבין את ההקשר החברתי, משיוזכר לראשונה שמה של האישה הקוראת, יוזכרו בסוגריים גם שייכותה החוגית (ליטאית או חסידה), עיסוקה ומספר ילדיה. בהמשך יוזכרו מאפיינים אלה רק אם יידרשו להקשר הדברים.

נשים צדקניות

מאת: א. נ. ווייס

היי צנועה

אחת מדורנו הפעם נעמיד לשיחה שהועברה אלינו בנושא הצניעות, ענין העומד בכל פעם על הפרק – והשבוע יש לו הדגש מיוחד בפרשת השבוע.

בפרשת השבוע – פרשת חיי שרה – מסופר לנו על המפגש שבין יצחק אבינו, לרבקה אמנו המיועדת להיות אשתו.

רבקה מגיעה עם אליעזר מלווה, ורואה לראשונה את יצחק, לקראתו הלכה "בעיניים עצומות" בלי לראותו ובלי לדבר עמו מלה. ומה הדבר הראשון שהיא עושה בראותה את בעלה המיועד? **"ותקח את הצעיף ותתכס"**. בצניעות יהודית אופיינית תופסת רבקה את מקומה הטבעי לה – "ותתכס". צנועה ומופנמת, לא בולטת ולא מנסה להתראות.

כי זהו מקומה הטבעי של אשה בישראל. מאחורי הקלעים, במקום מוצנע, הרחק מעין רואים. מקומה של אם יהודיה הוא "בירכתי ביתך" ולמרות שאין היא ניכרת, ואין היא בולטת, ואולי דווקא בגלל, בולטים מעשיה למרחוק. כי כאשר **"אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך"**, אזי **"בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך"**. וכולם יודעים מיהו זה שנטע את 'הזיתים', עדר וזיבל, השקה וטיפח, עד שצמחו להם אותם עצים מלבלבים.

מציאות חיינו גרמה לכך שנשים עובדות מחוץ לביתן, מסייעות בפרנסת הבית. כל אחת ואחת פועלת כפי צרכיה ועפ"י אורח ביתה, ואין ספק שרב הוא שכרן של נשות ישראל המסייעות בבניית הבית היהודי ומאפשרות לבעליהן ולילדיהן להתעלות בתורה וביראת שמים.

ועם הכל ואחרי הכל, נשות ישראל כשרות, עושות גם מאילוציהן "ירכתיים" – והרי מעשי אבות סימן לבנים ומעשי האמהות סימן לבנותיהן עד סוף כל הדורות.

"ויביאה האהלה שרה אמו" – אומר רש"י שהיתה רבקה בבחינת שרה אמנו, "שכל זמן ששרה קיימת היה נר דלוק מערב שבת לערב שבת וברכה מצויה בעיסה וענן קשור על האוהל, ומשמתה פסקו וכשבאת רבקה, חזרו".

וראויה היתה לכך רבקה אמנו כשם שראויה היתה לכך שרה אמנו. שרה אמנו צנועה וכשרה היתה, "איה שרה אשתך"? שאלו המלאכים לאברהם אבינו, והוא ענה: "הנה היא באוהל" – במקומה היא נמצאת, ואומר רש"י: **"צנועה היא"**.

בשעה שברא הבורא את האשה ברא אותה מן הצלע, מן המקום המוסתר והמוצנע, וכך דרש ממנה – **היי צנועה!**

הבורא יתברך לא דרש מן האשה להתפלל או ללמוד תורה, גם את המצוות בהן היא חייבת, לא דרש ממנה בשעה זו.

דבר אחד ויחיד דרש הבורא מן האשה ברגע בו נבראה: **היי צנועה!**

וזה כל מהותה של האשה בחיי חיותה עלי אדמות. לקחת את הציווי שנצטוותה מפי בורא עולם, בשעה בה נבראה, ולעשותו נר לרגליה, מנחה ומתווה לכל הליכותיה.

ואמנם בכל הדורות והזמנים היו יהודיות כשרות מנסות לשמר את צניעותן גם במצבים קשים ובנסיונות מרים. תפילת הנשים שיגיעו מעשיהן למעשי האמהות הק', וכאותו פירוש נודע: "שתהיה להן לפחות נגיעה" באותן מעשים, מכוונת אל אשר לימדה והניחה יסודות־נצח, אם האומה.

כבר במצרים אנו שומעות על כך שישראל נגאלו בזכות נשים צדקניות שבהן, שלא שינו שמן, לשונן ומלבושן. למרות שהיו שכנות לנשים המצריות, וראו יום יום את אופנות הגויים ואת הליכותיהם, לא ניסו לדמות להם. רק ניסו בכח לשמר את לבושן, את מהותן.

דור דור ומצבו הוא, דור דור ונסיונותיו. מבוגרות שביננו ודאי זוכרות את מלחמת העולם שניהלה היהדות החרדית נגד גיוס בנות לצבא ישראל, עם קום המדינה, כשהחזון איש זצוק"ל יוצא כחלוץ בראש המחנה ולא מוכן להתפשר אפילו על קוצו של יוד.

היתה זו מלחמה עקובה מדם הנפש. בנות ישראל הכשרות ידעו שתעדפנה ישיבה בכלא על פני שירות בצבא, והיו מוכנות למסור נפשן על כך.

ואכן בסיעתא דשמיא, בטלה גזירה זו.

[יש לציין שבשום מדינה בעולם אין גיוס חובה של נשים לצבא. כי גם אצל הגויים מכירים את ההשפעות השליליות שיכולים להיגרם מכך. מאד כואב שדווקא אצלנו, במדינת היהודים, נאלצו להילחם על כך מלחמת חרמה].

בדורנו יש המנסים להילחם על שוויון האשה. על זכותה של האשה לבלוט ולשאת בתפקידים רמים ונישאים **לפחות כמו הגבר**. והמשפט האחרון הוא המשפט האומלל. משום שיש לאשה לא מעט אתגרים לענות בהם במה שמיועד לה ומתאים לה, כך שאין היא צריכה **להדמות** לאחרים, אלא להיות מה שהיא.

ואי אפשר לומר שמלחמה זו נוחלת מאה אחוזי הצלחה, כי האשה אינה יכולה לכבוש מקום שאינו שלה. אם מחפשת האשה את מקומה, היא תמצא אותו בכיוון ההפוך, בירכתי הירכתיים. ודווקא משם, מן המקום בו אינה נראית, ולכאורה אינה מורגשת, משם תוכל למעול ולהשפיע גדולות ונצורות.

וממקומן שבירכתיים אנו מוצאות נשים רבות הפועלות למען שיפור מעמדה של האשה היהודיה, למען חיזוק מהותה. ומנסות להפיץ את ערכי הצניעות בדמותן של גמחי"ם מענינים ומועילים של לימוד הלכות, תיקון בגדים לפי דרישות הצניעות, פתיחת חנויות בגדים צנועות וכשרות למהדר", יעוד ועוד.

ואנו תפילה שאף בדורנו אנו נזכה לראות ישועות בזכות נשים צדקניות ובזכות השמירה על הטוהר והמהות של בת ישראל, נזכה לגאולה השלמה במהרה.

א. הקול המהותני: לנשים ולגברים מהות שונה ותפקידים שונים

הקול המהותני הוא קול המסביר את המצב החברתי-כלכלי באמצעות התפיסה שהנשים והגברים הם יצורים שונים בעלי מהות שונה ולפיכך גם תפקידים שונים. על הגברים להיות גברים – כלומר, ללמוד תורה ולקיים מצוות; על הנשים להיות נשים – כלומר, אימהות ועקרות-בית. הנשים שהשמיעו קול זה ראו את המרחב הפרטי כמקומן של הנשים. דוגמאות לכך ניתן לראות בדבריהן להלן של רחל, גולדי והינדי.

רחל (ליטאית, בעלת עסק ואם לשתיים):

> האופן הטבעי הוא שאישה היא בבית והיא יולדת והיא מגדלת ילדים וזה התפקיד הטבעי שלה. לבעלי יש 'מלאנתאלפים' סבלנות, אני אומרת לך, אני לא מכירה הרבה גברים עם סבלנות שיש לו לילדים. אני משאירה אותו שלוש שעות עם הילדים, אחרי זה הוא צריך הפוגה. אישה יכולה לשבת שמונה שעות עם הילדים, היא גם תשתגע מהם אם הם יקפצו על הראש מפה ומשם. [אבל] היא לא תיגמר מזה, זה באופן טבעי היא יכולה לעבוד עם זה. יש דברים שהם בטבע שלנו. שלא יעזור לנו ולא יעזור לכל התנועה הפמיניסטית עם כל הקשקושים שלה!

רחל מקשרת את האישה למרחב הפרטי, לבית ולילדים, ומציגה מרחב זה כטבעי עבורה. לעומתה, טבעו של הגבר הוא להיות בחוץ. גולדי (ליטאית, עובדת בעמותה ואם לשמונה) מסכימה עם דבריה:

> אני חושבת שחלוקת המעמדות אצלנו היא מאוד ברורה ואני לא אומרת לך שאין הרבה נשים שתופסות עמדות מפתח, אבל גם אם הן עושות הרבה יש להן מפעל חיים ששום גבר עוד לא הקים [ילדים ומשפחה]. אף אחד בחיים לא יגיד שזה המעמד וזה הקריירה והיא הגיעה לאן שהוא לא הגיע. אין דבר כזה. זאת אומרת, זה מאוד ברור לנו שהגבר והתפקיד שלו ולימוד התורה שלו וניהול החיים שלו וניווט הבית, מה שהוא לא יעשה הוא תמיד יהיה שם. [...] אבל לכן אני לא חושבת שהרעיון, המושג של מה שנקרא מעמדות או להגיע לפחות כמו הגבר או משהו כזה, לא קיים אצלנו. אבל זה כן קיים, הרבה הרבה מאוד, בציבור החילוני. ואנחנו רואים איך שבכל מחיר מנסים לדחוף נשים לעמדות מפתח ולפעמים את רואה שזה מזכיר את מצרים לפעמים שאת רואה שאישה עושה תפקיד של גבר. תיקחי נשים שמשמשות כראשי ממשלה, בריטניה, לא משנה איפה. תמיד זה נראה לי כל כך מצחיק. כי יש דברים שהם כל כך לא נשיים, ויש תפקידים גבריים. אז מה, רק כדי שתגידי שהגעת לשיא, שעשית מה ששום אישה לא עשתה לפנייך. כאילו אז מה? אבל אני מבינה שאם אדם חי בתוך אווירה כזו ודוחפים אותו מהרגע שהוא נולד לתוך שוויון מעמדות והוא רוצה להוכיח את עצמו שהוא יכול והוא יכול והוא יכול וזה החינוך שהוא קיבל. [...] אני מבינה אולי את הגשמת החלום של כל מיני אנשים שרצו להגיע לשם, למרות שלא הייתי רוצה להיות במקומן.

המטרה של כל הנשים, בעיני גולדי, היא אחת: לימוד התורה של בן הזוג. היא בוחרת לספר לי מה קורה בעיניה בחברה החילונית, ומשווה את המצב לעונש שקיבלו אבותינו במצרים – הציווי על החלפת העבודה

בין הנשים לגברים. היא מתארת את הנשים החילוניות של היום ככאלו ש"בכל מחיר מנסים לדחוף אותן לעמדות מפתח". והן נדחפות לשם מחוסר ברירה, למרות חוסר ההתאמה.

גם הינדי (ליטאית, סמנכ"לית בעמותה, אם לשבעה) רואה את ההבדלים בין הנשים לגברים כטבעיים ומהותיים:

> היא אומרת כאן [בטקסט *היי צנועה*], היא אומרת בעצם משהו אחר, לעשות תפקיד של גבר [...] למה אני צריכה להיות הגבר? יש גברים – שהם יעשו את זה. הם לא יעשו את זה יותר טוב ממני, אז זה פחות טוב ממני. אבל להם יש את הכוח להמשיך לשרוד. אנחנו באיזשהו מקום נשחקות. אין לנו את הכוח יותר. כמה אפשר לעמוד מול ולהילחם על כל מיני דברים שבעצם גבר יכול לעשות אותם בלי הרבה מחשבה ובלי הרבה רגש? [...] אם מדברים על תפקידים של גברים ונשים עושות אותם, הן עושות אותם באיזשהו שלב מאוד טוב, מאוד יסודי, מקסים וטוב, אבל הן ירמו באיזשהו מקום, כי בכל אופן זה לא הטבע שלהן! הגוף שלהן מגיב אחרת, אולי זה משהו הורמונאלי, אולי זה משהו שעובר עליהן, זה ברור שיש להן שינויים מסוימים שהגבר אולי לא עובר אותם, אולי עובר אותם בצורה אחרת, אולי בגלל שהוא נברא גבר הוא עובר... הוא יכול להמשיך לשרוד.
>
> הינדי תופסת את ההבדלים בין הנשים לבין הגברים כמהותיים. נשים עושות את העבודה טוב יותר מגברים, אבל הן נשחקות. הגברים עושים את העבודה טוב פחות, אך הם שורדים. היא מסבירה זאת בנסיבות מהותניות של טבע/תרבות (לוי-שטראוס, 1968/2006).

ב. הקול הסוציולוגי: עבודת הנשים היא כורח כלכלי, אמצעי לצורך לימוד התורה של בן הזוג

הקול הסוציולוגי מקבל, מסביר ומנתח את המצב הכלכלי-חברתי בחברה החרדית. הנשים הסבירו באריכות את מאפייני המערכת החברתית-כלכלית שלתוכה נולדו ובה הן חיות. הן מבינות כיצד הסכם "תורתו אומנותו" ניתב את הגברים לכולל ואותן לעבודה שהיא אמצעי פרנסה לגיטימי ומתחייב (פרידמן, 1991, 1995). לרוב, הזכרתן את המושג "קריירה" לוותה בהדגשה שמדובר באמצעי ולא במטרה. דוגמאות לכך ניתן לשמוע בקולן של גיטי וגולדי.

גיטי (חסידה, מורה ואם לארבעה):

> אישה חרדית יוצאת לעבוד, לכאורה כדי לעזור לפרנסת בעלה, כפי שהבאת במאמר פה [*היי צנועה*], העוסק בצניעות האישה בבית. צניעות האישה בבית זה המוטו הכללי והיא יוצאת לעבוד בשביל פרנסת הבית. [...] אני רואה בלהיות בבית אידיאל [...] ואני חושבת שיש הבדל גדול מאוד אם אני יוצאת לעבוד בשביל הקריירה שלי או בשביל הפרנסה, אני בהחלט חושבת שהן [הנשים החרדיות] רוצות לעבוד בשביל פרנסה. [...] כל הנשים אצלנו שאני מכירה, בצוות שלי, בצוות של אחיות שלי, עובדות בשביל שהבעלים שלהן ילמדו. ממש לא בקטע של קריירה.

לדברי גולדי (ליטאית, עובדת בעמותה ואם לשמונה):

> גם אם אישה צריכה לעשות דברים, זה כמו שהיא כותבת קודם, שאנו נאלצים לפרנס וצריכות לסייע, אז כל אחת מגיעה בסופו של דבר אל הנישה שלה, ויש מישהי שעושה את זה מפה ומישהי שעושה את זה משם. אבל איך היא [כותב/ת הטקסט *היי צנועה*] מגדירה את זה? זה תמיד יהיה מתוך הירכתיים. ואני חושבת שהגישה הזו מאוד ברורה לנו. זאת אומרת, אולי את תשמעי גם דעות אחרות, אבל לפי דעתי המושג קריירה לא קיים בכלל. זאת אומרת, לא משנה לאן אני אגיע ומה אני אעשה, אין, זה הכול כי אני צריכה לפרנס. כי אני רוצה שבעלי ישב וילמד אז אני מחפשת את המקום שבו אני אוכל כמה שפחות על חשבון הבית לעשות את מה שצריך.

גולדי מגדירה את העבודה כאילוץ שממנו ניתן להגיע לנישות שונות, בלי לשכוח את מקומה האמתי של האישה בשוליים ובירכתיים. כעובדת בעמותת רווחה שבה עובדות נשים חרדיות בכל הדרגות (כולל מנכ"לית), היא מודעת לקיומן של נשים קרייריסטיות, אך מקפידה לבדל את עצמה מהן, תוך הדגשה שהיא עושה רק את מה שצריך למען הבית ולמען בן הזוג הלומד.

כפי שנכתב לעיל, המרחב הציבורי החרדי-נשי הלגיטימי מורכב משני אתרים הקשורים זה לזה – מקום הלימודים ומקום העבודה. לפחות ברמת ההצהרה, הלימודים הם חלק ממנגנון הכנת האישה לתפקידיה כאשת תלמיד חכם, אם לילדים ומפרנסת משפחה. "החרדיות מדגישות מעל הכול את הרווח האינסטרומנטלי-כלכלי מהלימודים, ובכך מבטאות עמדה פרקטית כלפי הלימודים, העולה בקנה אחד עם הצידוק התורני-מוסרי ללימודיהן: סיוע בפרנסת המשפחה למען לימודיו התורניים של הבעל" (בן חיים, 2006: 404).

ביטוי לעמדה זו נתנה גולדי בהמשך דבריה:

> הרעיון של המושג "קריירה" מאוד מפריע לי. אמנם אנחנו צריכים להתפרנס וצריכים לעבוד, לצערנו, כי אני רואה בזה פשוט גזירה של "בזיעת אפיך תאכל לחם". כי אישה – התפקיד שלה זה לגדל את הילדים בבית ולתת את האווירה ואת החינוך ואת החיים ואת השמחה [...] למרות שיש כאלה שלא מבינות את זה בגלל שכאילו כמה שתלמדי יותר, המשכורת תעלה בהתאם ויהיו לך יותר כלים להתקדם הלאה. [אבל] הנושא של להתקדם לא תפס אצלי אף פעם. מה שהייתי מוכרחה לעשות עשיתי, ואיפה שהייתי מוכרחה להתמקצע עשיתי את זה. למשל, כשהייתי מורה לגאוגרפיה אז קראתי כל מה שנדרש ולא היתה אות אחת שוויתרתי עליה. היום אני לא מלמדת גאוגרפיה, אז אני כאילו מוחקת את הדבר הזה כי אין לי זמן. [רק] מה שצריך לעשות אני עושה!

גולדי מדגישה את ההיבטים האינסטרומנטליים של לימודיה ועבודתה. היא עושה מה שעליה לעשות לצורך פרנסת המשפחה וכדי לאפשר לבן-זוגה ללמוד תורה. היא מודעת לכך שככול שתלמד ותשתלם – משכורתה תגדל, ולכאורה גם רווחת משפחתה. ובכל זאת היא מדגישה את חשיבות תפקידי האישה במרחב הפרטי והבית. גולדי רואה את העבודה כאילוץ, ככללה שנגזרה על הגבר, ובדור זה הועברה לאישה – "בזיעת אפך תאכל לחם". באזכור הפסוק היא מסמנת את הגבול בין עבודה בשביל הלחם, הקיום היומיומי, לבין עבודה לצורך קריירה והישגים אישיים. מילוי התפקיד הנשי המהותי – האימהות – לא יכול להשתלב, לדעתה, עם הלימודים.

ג. הקול הביקורתי: ראיית המציאות המורכבת והתנגדות

הקול הביקורתי מעריך את המצב הנתון ומבקר אותו באמצעות ביטוי של עמדה מנוגדת. הנשים קראו בראש ובראשונה את הטקסט באופן ביקורתי, ותהו על העובדה שהעיתון פונה אליהן באופן כזה. לאחר מכן הן ביקרו את ההשלכות של יציאת הנשים לעבודה והתייחסו לערעור מערכות היחסים הזוגיות, המשפחתיות והחברתיות.

יפה (ליטאית, מורה למוזיקה ומנהלת תזמורת, אם לארבעה) מתלוננת על העיתון *בית נאמן*:

> משום מה עקרת ה*בית נאמן* [ביטוי מקורי של יפה. שילוב בין המושג עקרת הבית לשם העיתון *בית נאמן*] קצת חסרת השכלה. [הכותבים בעיתון] מזלזלים באינטליגנציה באופן כל כך בוטה [...] לנשים אפשר לדבר בצורה כזו [כפי שמדבר אליהן העיתון *בית נאמן*] בגלל שהן נשים ומגדלות את הילדים, אז הן בעצם חצי ילדות. אז כאילו להסביר להן בצורה כזו, זה לא מקובל עליי. אולי רוצים שנשים לא תתאמצנה? את יודעת, [העיתון *בית נאמן* מתפקד] כמו תפוחי-אדמה בכריכה, זה הפונקציה שזה אמור למלא.

יפה מבקשת שהעיתון יכיר בקיומן של נשים משכילות המסוגלות להתאמץ ולהבין טקסטים מסובכים. היא מבקרת את יחס העיתון לנשים. לדבריה, עיסוקן האינטנסיבי של הנשים בילדים הקטנים, והשיח איתן ועליהן, גורם לכותבי העיתון לראות (בטעות) את הנשים כאילו היו חצי ילדות.

מנוחה (חסידה, סטודנטית למקצוע טיפולי ואם לארבעה) הגיבה לטקסט במונולוג ארוך וביקורתי:

> לא מאמר מלהיב. וגם לא, אם את שואלת אותי, לא מתאים להיום לדבר עליו [...] אולי זה התאים ללפני עשרים שנה, זה פשוט לא רלוונטי! כאילו: תשבי בבית, תהיי צנועה. מי היום לא יוצאת לעבודה? מי היום לא מפרנסת? מי היום יכולה להסתפק בלשבת בבית? פשוט נפשית זה לא משהו מספק.
>
> לפי דעתי זה פשוט לא נראה לי [...] באמת זה לא משהו שנולד היום. זה צורך, זה צורך, זה צורך שמספיק נשים עובדות ברוב המקומות בהפרדה מגברים ונזהרות בהלכות צניעות ודברים כאלו. זה לפי דעתי המקום של הצניעות היום, לא המקום של לשבת בבית. אני זוכרת שהייתי באיזה הרצאה והרב התחיל לדבר על נשים שיוצאות היום מכוסות על פניהן. אמרתי [לעצמי], למי הוא מדבר? הוא בכלל יודע איפה הוא נמצא? לדעתי זה לא רלוונטי. הנשים הבודדות שכן נמצאות היום בבית, בדרך כלל הן מחוץ לחברה. הן נחשבות לנשים מפעם, לטיפוסים מאוד מאוד מסוימים. הן לא מה שהיום.

מנוחה תופסת את עצמה כאישה מודרנית ומודה שיציאתה לעבודה חשובה גם עבורה, ולא רק עבור פרנסת המשפחה. היא מגייסת לעזרתה את גדולי ישראל ואת המציאות:

> אני גם לא רואה את גדולי ישראל מסכימים על המאמר הזה. הם הכירו בצורך של נשים לצאת ונשים מאוד פתוחות ולומדות ברמה מאוד גבוהה. הן לא יכולות לעצור את זה כי הן התחתנו ויש ילדים, אז עכשיו מספיק לי הכביסות אחרי שלמדתי שנים? זה לא! זה פשוט לא עובד ככה! אני לא רואה את המאמר הזה בכלל כמתאים [...] אני יכולה לומר שאת הצניעות למדתי אחרי שיצאתי מהבית [...] כי כאילו, כשאת בבית, לא הכרתי גברים, לא הכרתי שום דבר, לא יודעת אם אפשר לקרוא לזה צניעות או שזה פשוט היה סגירות. ברגע שיצאתי והתחלתי לעבוד עם אנשים, ראיתי מה מתאים לעשות בתוך משרד עם בוס ומה לא מתאים לעשות בתוך משרד עם בוס. שזה רק דבר שאחרי שאת חיה אותו את יכולה לבין מה זה, צניעות או לא צניעות, והעובדה שוב שאת בבית כל היום את לא פוגשת אף אחד, זה יותר סגירות בעיניי מאשר צניעות. אני מכירה המון נשים שיכולות גם לעבוד בבנק וזה, אבל שם את רואה אם הן צנועות או לא צנועות, אם הן באות עם הפאה עד לפה ונורא חשוב שכל המשרד יריח מהבושם, או שהן באות בלבוש צנוע ועושות את העבודה שלהן במסירות והולכות. זה שאת יושבת בבית, את לא מתמודדת עם הנושא של צניעות. זה לפי דעתי, אני לא אוהבת את המאמרים האלה, לא מוצאת בהם אקטואליה לימינו [...] כן, אני אומרת לך כל פעם שאני קוראת את זה, אני אומרת אם מי שכתב את זה הוא בכלל מחובר למה שקורה בשטח, זה לא נראה לי!

מנוחה נשמעה כועסת בזמן הריאיון. היא חוותה את המאמר כלא רלוונטי, לא אקטואלי ולא "מחובר לשטח" עבורה ועבור נשים כמותה. היא קוראת את הטקסט בקריאה מתנגדת, וטוענת שהעיתונות משקפת מציאות אידיאלית, לא אמיתית ולא רלוונטית. היא בוחרת בדוגמת הנשים המכסות את פניהן כדי לטעון באומץ נגד ההנהגה הרוחנית המתנהלת באתרים שאינם מחובר למציאות, כמו הרב ששמעה את ההרצאה שלו וכותב/ת הטקסט. עם זאת, היא מרשה לעצמה לגייס את הרבנים לצורך הוכחת טענתה: "הרבנים מכירים בצורך של הנשים לצאת". בזהירות המתבקשת ניתן להבין ממנוחה שעל פי תפיסתה, במאבק הקיומי בין הצורך הנשי לצאת, לצורך הגברי/מנהיגותי להשאירן בבית, ידן של הנשים על העליונה. אך בסוף היא מנסה לרכך את המסר: את הצניעות האמיתית ניתן ללמוד בחוץ, תוך כדי התמודדות במקומות עבודה מעורבים, ולאו דווקא בבית. נראה שהקריאה הזו מאפשרת למנוחה להישאר בתוך החברה באמצעות ההסכמה והקבלה של הצניעות כערך חשוב, שהיציאה מהבית מאפשרת ללמוד אותו לעומקו ולהקפיד עליו.

ההשתלמויות המיועדות למורות הן דוגמה לאתר ציבורי שנוי במחלוקת ונתון לביקורת החינוך, תחום-עיסוק נפוץ לנשים במגזר החרדי, מאפשר הזדמנויות רבות ללימודי המשך והשתלמויות. המרואיינות העובדות בהוראה סיפרו בהרחבה על ההשתלמויות למורות, בעיקר אלו הנערכות ב*בית המורה* (מכון לקורסי-המשך והשתלמויות למורות חרדיות) המאפשרות למורות לצבור גמולי השתלמות ואף להשיג תואר שווה-ערך לתואר ראשון בחינוך.

לכאורה, ההשתלמויות הולמות את האידיאל החברתי – כך האישה הלומדת תגדיל את שכרה החודשי ואת פוטנציאל התמיכה שלה בבן הזוג הלומד תורה. אולם במציאות קיימות נשים חרדיות שעבורן

הלימודים משמשים גם אמצעי לקריירה ולתחושת סיפוק עצמי. ואכן, מדברי קצת מן הנשים משתמעת ביקורת על הנשים המתייחסות ללימודים לא כאמצעי לתוספת משכורת המאפשרת את לימוד התורה של בן הזוג, אלא כמטרה בפני עצמה. דוגמה לכך ניתן לשמוע בדברי שפרה, נאווה ונעמי:

שפרה (ליטאית, מורה, אם לארבעה):

> ההשתלמויות [יצרו תפקידים של] מרכזת של זה וכל זה. כל הדברים האלה לא היו פעם. תחשבי, קחי את *בית המורה*. כמה סמכויות זה הוסיף לאנשים. אז יש את המרכזת של ההשתלמויות ויש את כל אלה שמעבירות את ההשתלמויות וזה נורא נורא חשוב. בכלל, כל המסלולים שהוסיפו בסמינרים שזה כורח המציאות, כן? פעם כולם למדו הוראה וגננות וזהו. התפתח הנושא הזה מאוד מאוד, כי פשוט ראו שזה לא שייך וצודקים ונכון כך. אבל גם אז זה הוסיף מרכזת מסלול של כזה, ומרכזת מסלול של כזה. זה פשוט הוסיף המון. לאט לאט נוספות משרות נוספות לנשים בעלות דרגה, כאילו של כבוד, וגם באמת מבחינה כספית. ברגע שאת עובדת בתיכון את מקבלת המון כסף. אני לא צריכה להגיד לך. אז אפילו זה בתוך תוכנו, כן? בואי לא נגיד שמחפשים את זה, אבל את יודעת מה? בדרך כלל כל הנשים הקרייריסטיות האלה באמת באמת מאבדות את ה... אין, אי אפשר הכול.

שפרה מסבירה את מקומו של *בית המורה* בחיי הנשים החרדיות בטקסט ארוך ומגומגם [טקסט זה עבר עריכה כדי לאפשר קריאה רציפה]. באמצעות השוואה לשאר הריאיון נראה שהיא מגמגמת רק בהקשרים בהם היא חשה קונפליקט. היא מציגה את "מה שהיה פעם" – שהבנות למדו הוראה או גננות – ל"מה שקורה היום" – שיש הרבה דרגות, מעמדות ומקומות-עבודה חדשים – הנשים המרכזות ב*בית המורה*, רכזות מקצוע בבתי הספר, מורות בתיכונים שונים. היא חוששת מהקרייריזם ומן האבדנים שיכולים לבוא בעקבותיו.

נאווה (ליטאית, מורה, אם לשלושה) מסכימה ומסבירה:

> זה שנשים משתלמות היום ועושות המון תעודות והמון זה [...] אולי קצת הוא [המאמר] מתכוון לזה כי זה נכנס, כי הן אומרות תוך כדי, אם אני כבר בעבודה, למה שאני לא אתקדם בה? גם בגלל המשכורת. כמה אפשר כבר להתקדם בהוראה? מה שאפשר אני אעשה. אני חושבת שהמטרה המרכזית זה פרנסה. ככה נראה לי [...] ונכון שנגיד רבנים יוצאים נגד השתלמויות האלה. כשהייתי ב*בית המורה*, כשהשתלמתי, אז הבנתי על מה מדובר. יש נשים שעושות את זה בשביל להוסיף להן את התואר כדי לקבל עוד במשכורת, כן? והן יודעות שבעצם התפקיד שלהן עכשיו להיות בבית. ויש נשים שבאמת עושות את זה בשביל קריירה ובאמת הן לא מטפלות במה שהן צריכות לטפל בבית, או שזה באמת על חשבון הבעל.

נאווה מתארת מצב מורכב. היא אמנם מדגישה שמטרתן המרכזית של הנשים המשתלמות היא להעלות את יכולת ההשתכרות שלהן. את הביקורת החברתית היא מציגה כדברי הרבנים המתנגדים להשתלמויות. היא מבינה היטב למה הם מתכוונים – לנשים הקרייריסטיות, הנהנות מלימודיהן על חשבון בן הזוג.

נעמי, (ליטאית, עוסקת בחינוך לא פורמאלי, אם לשבעה) מבקרת את המערכת המאפשרת לימודים אלה:

> זה הביקורת שלי [...] שמו את זה עם האידיאולוגיות שנוח להם. זאת אומרת שאם היום כל סמינר רוצה להכיר בתואר שני – ראשון בכולם יש – אז הם אומרים שזה מעלה במשכורת. אבל יש לזה מחיר. זה שהיום נשים כל כך מלומדות ולוקחות את זה בתור אידיאולוגיה ונותנים לזה כזה משקל כבד בציבור שלנו. אז מה אתן אומרות? אז אל תספרו לי אחר כך "כל כבודה בת מלך פנימה". אז מה? היום הלימודים זה עסק כלכלי מאוד מאוד טוב. אז בסדר, ללמד את הלשון ש"כל כבודה בת מלך פנימה"...

נעמי מאשימה את כותב/ת המאמר, את הסמינרים ואת החברה החרדית בדו-פרצופיות. אומרים "כל כבודה בת מלך פנימה", אבל בעצם הסמינרים מנסים ליהנות משני העולמות. למרות ההצהרה שעל האישה לעבוד רק כדי לפרנס את בן-זוגה, הסמינרים נותנים תארים, מציעים לימודים והשתלמויות ויוצרים אצל הנשים שאיפות הצלחה שלא תמיד ניתנות למימוש.

נראה כי הנשים שהשמיעו קול ביקורתי חוששות מערעור מערכות היחסים הזוגיות, המשפחתיות והחברתיות. הנשים תיארו באריכות את המצב שנוצר בעקבות "חברת הלומדים". הן ביקרו את התהליך של "החלפת התפקידים" בין הנשים והגברים בחברה החרדית וסיפרו על חברה שהאידיאל שלה הוא שהאישה נמצאת בבית, כאשר במציאות היא בעיקר בחוץ; חברה שהאידיאל שלה הוא שהגבר יפרנס (כפי שהתחייב בכתובה) ובפועל האישה מפרנסת אותו; חברה המוגדרת כמסורתית, אך ילדי החברה פונים לאמם כאשר הם זקוקים לכסף, בידיעה כי היא זו שהרוויחה אותו. הן הצביעו על שלושה חששות מרכזיים: הראשון, השלכות של ריבוי התפקידים על בריאותה הפיזית והנפשית של האישה; השני, השפעת עבודת האישה על היחסים הזוגיים והמשפחתיים; השלישי, החשש מהשקעה היורדת לטמיון: הנשים התומכות בבן-זוג "שלא בדיוק אוחז בלימוד".

השלכות ריבוי התפקידים על בריאותה הפיזית והנפשית של האישה

רחל (ליטאית, בעלת עסק ואם לשתיים) רואה את ההבדל בין הנשים לגברים כמהותי (ראו לעיל) ויחד עם זאת היא מבקרת את החברה החרדית ואת השינויים המהפכניים שחלו בה עם צאת הנשים לעבודה. היא מדגישה במיוחד את המחיר הפיזי והנפשי שהנשים נדרשות לשלם:

> אני רואה בזה המון ברכה שאני עובדת מהבית. אני רואה שהיציאה של נשים החוצה הביאה הרבה דברים רעים. בכלל אני חושבת שעם הסיפור הזה של הבעל לומד והאישה עובדת [...] אנחנו קלקלנו הרבה. אנחנו משלמות מחיר מאוד יקר. אני חושבת שהחברה החרדית משלמת מחיר מאוד כבד על זה שהנשים שלהם עובדות [...] והמון אנשים תופסים אותי בתור נורא נורא

פמיניסטית, כן? כי בסך הכול הקמתי עסק ואני עובדת ואני מצליחה ברוך השם [...] היום כשאני הולכת לאנשים ואני אומרת את השם שלי, מוכנים לקנות את הסחורה שלי, כי יודעים שזה ילך בשוק [...] אז זה לא שאני בירכתי-ירכתיים, כן? אבל כמה אנשים מזהים אותי ברחוב? לא הרבה, כי אנשים לא יודעים איך אני נראית. אני עובדת מהבית. אני צריכה את הפרנסה שלי. ברוך השם, השם שלי עושה את שלו. הילדים שלי חוזרים הביתה, אני בבית. אני לא רוצה לפספס אותם!

אני רוצה, אני רוצה להיות אישה! אני לא רוצה את העבודה שלי על חשבון המשפחה. אבל מה שקורה, תראי, מי בכתובה מתחייב "ואנוכי אזון ואוֹקיר ואפרנס?" מי, מי חותם על זה? הגבר! כי זה מה שהוא צריך לעשות. מה שהחברה החרדית יצרה, שהגברים ילמדו והנשים תלכנה לעבוד, זה הפך הטבע של העולם! ואנחנו מגדלות נשים סופר-וומן כי כל החיים מלמדים אותנו שאנחנו צריכות להיות בסדר-בסדר-בסדר בכל התחומים [...] אז מה שאני רוצה להגיד לך שאנחנו משלמות מחיר נורא נורא כבד, הנשים החרדיות, בסופו של דבר. כי אנחנו לקחנו גם את העול של הפרנסה וגם רוב הבנו[ת]... הנשים יולדות כל שנה או שנתיים. זה לוקח כוחות גוף ונפש.

רחל, המשלבת בין קול מהותני לקול ביקורתי, מציגה תמונה קודרת של עולם הפוך. לו האישה היתה בחוץ והגבר בבית, למרות שזה לא מה שהובטח בכתובה, דיינו. אבל בעוד שהגבר לומד, האישה חייבת לתפקד גם בחוץ וגם בבית. בעיני רחל הנשים החרדיות הן "סופר-וומן", נשים שיכולות לעשות הכול, אך משלמות מחירים גבוהים, פיזיים ונפשיים. היא רואה את הבנות/נשים (ראוי לשים לב לפליטת הפה) שיולדות כל שנה שנתיים, וחסה עליהן.

השפעת עבודת האישה על מערכת היחסים המשפחתית

דוגמה להשפעה זו ניתן לשמוע בדבריה של שפרה, (ליטאית, מורה בבית-יעקב, אם לארבעה):

לפעמים אני חושבת על הבעלים שלהן [של הנשים העובדות]. אני לא יודעת עד כמה הן כאלה מין נכנעות אולי לבעלים לפעמים. זה כבר יוצר איזה מין שתלטנות בכל החיים: את רגילה לתת הוראות, את רגילה להנחית פקודות, את רגילה ששומעים לך. אז גם בבית הכול נראה כך, אז הבעל בסדר, הוא יושב ולומד וזה. את מנהלת את כל העסק ואת מכתיבה. שוב, לא לפי ההשקפה היהודית. אין, זה פשוט. זה לא הרצוי של חכמי ישראל איך אישה תהיה. אבל שוב, כורח המציאות. מה אפשר לעשות? [...החברות שלה אומרות] "אנחנו לא יכולות [להישאר בבית], אנחנו נצא מדעתנו, כל הבוקר. כל היום בבית סביב הבית ולנקות ולבשל ועוד פעם ועוד פעם ועוד פעם. לא יכולות". מזה? פעם אישה לא היתה אומרת לך דבר כזה. היא היתה מתלוננת לך על זה שהיא בבית ושהיא עושה את תפקידה ומגדלת את הילדים? היום הנשים התרגלו לצאת, אז כבר קשה להיות בבית כל היום.

שפרה תוהה. תהייתה עולה היטב מהמשפטים המגומגמים שביטאה (הטקסט עבר עריכה). היא יוצרת ניגוד בין כניעות לשתלטנות: הנשים הקרייריסטיות אינן מצליחות להיות כנועות (המצב האידיאלי) והן הופכות לשתלטניות (המצב במציאות). היא מנגידה בין מקומן של הנשים במרחב הציבורי והפרטי: בחוץ

האישה רגילה לחלק פקודות, והגיוני שתרצה לעשות את זה גם בבית. חכמי ישראל וההשקפה היהודית, אליבא דשפרה, מתנגדים לגישה זו. אך היא מודה שזה כורח המציאות, ומציעה גם אפשרות אחרת: "אבל עדיין את רואה נשים שעם זה שהן עובדות, הן, את יודעת, באמת יותר צנועות, יותר שקטות, יותר נחבאות אל הכלים. רק מה שהן צריכות לעשות הן עושות ותו לא". אלו, לדעת שפרה, הנשים האידיאליות. הנשים המסוגלות לשלב: הן עובדות ומפרנסות, ויחד עם זה שומרות על צניעותן.

רחל מוטרדת מן ההשלכות המשפחתיות – הפסיכולוגיות והתפקודיות – של חילופי התפקידים במערכת היחסים הזוגית:

> בסופו של דבר הבעל איבד קצת את מקומו, כי לא מכבדים אותו דבר. בדור הקודם היה כבוד אחר לבעל ולכן גם שלום הבית היה אחרת. אם את שואלת אותי, אדם מביא כסף הביתה, יש לזה השלכה על כל תחומי החיים. זה דבר שאני מעריצה את חמותי. היא עושה את כל הכסף והיא לא מצייצת ליד חמי. הוא ראש המשפחה, יש לו את כל הכבוד של ראש המשפחה. זה דבר שזה הרבה פעמים מתנגש וזה דבר שאת מאוד מאוד צריכה לעבוד עליו כשאת מביאה את הנתח העיקרי של הפרנסה הביתה. שבאיזשהו מקום אני הבאתי את הכסף, אני אחליט מה עושים עם זה, נכון? (שתיקה) נכון או לא נכון?
>
> לי יש את מלוא הסמכות כשאני הבאתי את הכסף. ו[ב] המון המון בתים יש בעיות. כמו עם השמש והירח, אין שני מלכים בכתר אחד. צריך להיות ראש משפחה והרי כולנו חיפשנו להתחתן עם מישהו שאני סומכת עליו. אישה מחפשת על מי לשים, את יודעת, כתף, נכון? מישהו שאני סומכת עליו [...] את מבינה? יש לך על מי לסמוך וחלק מ"על מי לסמוך" זה חלק של כסף. מי שמביא את המשכורת הביתה הוא המשענת הכלכלית של הבית. והחברה החרדית לדעתי עם כל הקטע הזה של כל הנשים מפרנסות, היא מאוד איבדה את הכבוד לבעל. לדעתי, החברה החרדית היא החברה הכי הכי פמיניסטית. איזה עוד חברה יש לך שרוב הנשים הן מפרנסות והבעל יושב (הפסקה) בשקט? אז הן גם מחליטות. תדעי שהילדים גם מרגישים שהכסף אצל אימא ולא אצל אבא. הם באים לבקש ממנה ולא ממנו. הם באים ללחוץ עליה ולא עליו, כי היא הביאה את הכסף הביתה. זה משליך על... גם הילדים מאבדים את הכבוד של האבא, את מבינה? האימא הופכת להיות המחליטה. האימא הופכת להיות עם כל הסמכויות. ואת יודעת מה? נשים מאוד נשחקות מזה, כי אין להן כוח לכל החזיתות ביחד, והיציאה החוצה הביאה המון המון סיפורים והמון המון השלכות. כמה שתגידו שלהיות תלמיד חכם זה הכי חשוב, אם אני מפרנסת – יש לזה השלכות.

בדבריה רחל משוחחת עם החברה החרדית, עם משפחתה ואתי. היא מנגידה בין הדור הקודם לדור הזה, ויודעת שהחברה החרדית לא היתה תמיד חברת לומדים ושבדורות הקודמים הגברים אכן מילאו את חלקם על פי הכתובה ופרנסו את נשותיהם. כמו כן, על פי המיתוס החינוכי, בעבר היו הגברים ראשי המשפחה המוצהרים וקיבלו את כל הכבוד הראוי. אפשר להתייחס לתיאור של חמותה – המפרנסת את המשפחה ו"לא מצייצת" – ביטוי שמקורו בקולה של ציפור, ומשתמשים בו לרוב לתיאור דבריהם של ילדים קטנים, ורחל בוחרת להשתמש בו כמחמאה. היא מעריצה את חמותה על כך שהיא "לא מצייצת" ליד חמיה. למרות שהיא זו שמרוויחה את הכסף, הוא מחזיק בתפקיד ראש המשפחה. אליבא דרחל,

המחיר שהחברה החרדית משלמת על היותה חברת לומדים הוא כפול ומכופל: הנשים נשחקות פיזית ונפשית, הגברים מאבדים את מעמדם, והילדים מבולבלים. הסיום החרישי אך החזק שלה, השאיר עליי רושם עז: "כמה שתגידו שלהיות תלמיד חכם זה הכי חשוב, אם אני מפרנסת – יש לזה השלכות".

החשש מהשקעה היורדת לטמיון: הנשים התומכות בבן-זוג "שלא בדיוק אוחז בלימוד"

קול אמיץ נוסף ביטא סיבה אחרת להתנגדות להחלפת התפקידים המגדרית במגזר החרדי. מנוחה (חסידה, סטודנטית למקצוע טיפולי ואם לארבעה) דיברה על משהו שלרוב אין מעיזים לדבר עליו:

> רוב הנשים שעושות את זה [מתחלפות בתפקידים עם הגברים] יוצאות לעבודה. גברים שיושבים שם בכולל, אז כולל זה להתחיל ב-9:00 ולגמור ב-1:00. אז כשהם הולכים, הן חוזרות. לא משנה שלדעתי זה חילוף תפקידים, אבל מילא, בעל יושב ולומד יש בזה אידיאל [...] אני רואה, הבעלים יוצאים בתשע. בדרך לכולל לוקחים את הילדים לגן. האישה בשבע וחצי, שמונה על גלגלים, כי היא צריכה להיות בעבודה. זה כאילו, לא יודעת, ככה אני תופסת את עצמי, בתור אישה בתחילת היריון, כל הבלגנים. לא יודעת, פיזית זה לא בשבילי. כמו איזה חייל לעלות על האוטובוס, עם העול הזה שהיא צריכה לפרנס. זה דבר שאני לא [מסכימה לו]. גם כשהתחתנו אף פעם לא אמרתי לו [שאני מוכנה לזה]. בתחילה, שהיה נראה לי שבעלי מאוד אוחז בלימוד, אז הסכמתי ללכת ולעבוד. אבל בעלי לא כל כך הטיפוס שילמד. זה לא הדבר שצד אותו ותופס אותו, ואני מאוד שמחה שהוא [עובד]. אבל יש תפקידים שאישה פיזית צריכה לקום מוקדם ולרוץ ולעבוד ולחזור הביתה ולהמשיך לתפקד עם הילדים מבחינה חינוכית. להיות אימא ולתפקד את הבית, והבעל הוא זה שיושב בנחת, ובנחת מוציא את הילדים ומחזיר אותם. זה חילוף תפקידים, כי האישה הרבה יותר מוגבלת מהבעל. אם הוא יעשה את הדברים שהיא עושה, הוא לא יוציא את הדברים שלו. הוא לא יגיע סחוט כמו שהיא מגיעה.
>
> מצד שני, שהבעל לומד אין ספק שזה דבר מאוד חיובי. מי שמוכנה לשלם את המחיר ויכולה... אני חושבת שיש כל מיני סוגי נשים. יש חזקות שיכולות לעבור את זה [...]. יש זכות לאדם שלומד כל היום וזה משהו מהותי אצלו. הוא אדם ברמה מאוד גבוהה, אז שווה לך לשלם את המחיר. זה תלוי בשני הדברים יחד. מה שמקומם זה לראות את הגברים שלא בדיוק אוחזים בלימוד, רק במשהו אחר, והאישה עובדת. אז זה בכלל נדפק.

מנוחה משמיעה קול מהותני המצביע על ההבדלים הפיזיולוגיים בין נשים לגברים, והן קול סוציולוגי-ביקורתי כנגד החברה החרדית הדורשת מן הנשים החרדיות לשלם מחיר יקר על היותה חברת לומדים. הנשים "מתפקדות" את הבית ואת הילדים הרבים וגם עובדות ומפרנסות. אולם מנוחה מקפידה להישאר "בפנים" ולבטא את הערכתה לנשים החזקות, המוכנות לשלם את המחיר.

מדבריה של מנוחה עולה סוגיה מושתקת בדרך כלל: סוגיית הגברים שאינם מתאימים ללימוד תורה (בראון, 2012; Goldberg and Yassour-Borochowitz, 2009). מנוחה מכירה בכך שישנם גברים "שלא בדיוק אוחזים בלימוד"; כלומר, מתבטלים בכולל בזמן שנשותיהם נושאות בעול הכפול ו"אז זה בכלל נדפק". היא מתמרמרת נגד החברה שמאפשרת ניצול של נשים לצורך מטרה בלתי מושגת, תוך הנחה שלימוד התורה המאומץ אינו מתאים לכולם.

דיון וסיכום

תפיסותיהן של המרואיינות ביחס למציאות החברתית-כלכלית של חברת הלומדים מתורגמות לשלושה קולות מרכזיים: מהותני, סוציולוגי וביקורתי. הקול המהותני תופס את הגברים והנשים כיצורים שונים, בעלי מהות שונה ותפקידים שונים. הקול הסוציולוגי מנתח ומסביר את מורכבות התפקידים של גברים ונשים בחברת הלומדים החרדית, והקול הביקורתי מבטא התנגדות למצב הקיים.

מאמר זה מבוסס על ההנחה שקיימת מערכת-יחסים בין הקוראות/ים לבין הטקסטים, ושמשמעות הטקסטים מתהווה מתוך מערכת היחסים הנוצרת בין הכותב/ת/ים, הטקסט והקורא/קוראת/קוראים (בארת, 1973/2004; Radway, 1984). הול (Hall, 1981) טוען כי כל מערכת-יחסים בין טקסט לבין קוראים מאפשרת שלושה אופני-קריאה מרכזיים: קריאה דומיננטית, המקבלת את עמדת המוען; קריאה של משא ומתן, המתדיינת עם המוען; וקריאה ביקורתית, מתנגדת, אופוזיציונית – המבינה את עמדת המוען, אך מתנגדת לה.

בעקבות טענה זו, אבקש להתאים בין קולות הנשים לבין אופני קריאת הטקסטים. הנשים שהשמיעו קול מהותני, קראו את הטקסט בקריאה דומיננטית. הן קיבלו את המסר המרכזי בנוגע לצניעות הנשים ולתפקידיהן המסורתיים והסכימו אתו. הנשים שהשמיעו קול סוציולוגי קראו את הטקסט בקריאה של משא ומתן. הן התדיינו עם כותב הטקסט ועם המציאות, אך לא חרגו מן המערכת הצייתנית של החברה החרדית. לעומתן, הנשים שהשמיעו קול ביקורתי, קראו קריאה מתנגדת. התנגדותן לטקסט אפשרה להן להשמיע את התנגדותן למציאות החברתית-כלכלית של החברה החרדית; מציאות שפוגעת בכוחן של הנשים ומערערת את מערכת היחסים הזוגית והמשפחתית. נשים אלו העזו להשמיע את הביקורת המושתקת לרוב בחברה, בנוגע לגברים שאינם חזקים בלימוד, למרות שנשותיהם ממלאות כראוי את תפקידן.

ראדוויי (Radway, 1984) טענה שקריאת רומנים רומנטיים יכולה ליצור מעין תודעה כוזבת. הקריאה על סבלן של הגיבורות מוכיחה לנשים שבעולמן המשפחתי והביתי יש ערך רב, ושם טמון אושר של אמת, גם אם המציאות אינה כזו (ראדוויי, 2003). ניתן היה לטעון שבדומה לרומנים אלה, הטקסט "היי צנועה" יוצר ומחזק תודעה כוזבת, בנסיונו להוכיח שמקומן של הנשים בבית.

אולם, החידוש במחקרה של ראדוויי (Radway, 1984), ממנו נגזרת התובנה המרכזית של מאמר זה, הוא שגם טקסטים הנחשבים "סגורים" – בעלי אידיאולוגיה ברורה – עשויים להיקרא בדרכים שונות. ראדוויי מצאה שבשונה מהדעה המקובלת, לפיה רומנים רומנטיים מייצרים ומשמרים עמדות פטריארכאליות, נשים קוראות טקסטים כאלה גם בקריאה חתרנית וחוות ומפרשות אותם במגוון דרכים. בכך היא מוסיפה לטענתו של הול (Hall, 1981), לפיה עצם העובדה שכל קורא (וקוראת) יכולים לבחור איזו משמעות להעניק לטקסט, מאפשרת תחושה של עצמאות והעצמה. המאמר הנוכחי מלמד כי נשים חרדיות מצליחות "לפתוח" טקסט "סגור" ושמרני, לקרוא אותו קריאה ביקורתית וחתרנית, ולאפשר לעצמן להתנגד להיבטים מרכזיים של החיים בחברה החרדית.

ציר נוסף שעליו אפשר לבחון את תפיסות הנשים, הוא מידת מעורבותן בטקסט שקראו. ליבס וכץ (1998) מציעים מדד מעורבות הנע בין קריאה רפרנציאלית, המקשרת את הטקסטים לבין החיים

במציאות, לבין קריאה ביקורתית המגדירה את הדיון בטקסט במבנה ביקורתי בעל חוקים אסתטיים. לדעתם, קריאה רפרנציאלית מעידה על יתר מעורבות רגשית, בעוד שקריאה ביקורתית מעידה על ריחוק יחסי. מקולות הנשים עולה לכאורה כי הן בחרו לרוב בקריאה רפרנציאלית. הן הזדהו עם הטקסטים, הציבו את עצמן במקום הגיבורות, וחוו מעורבות רגשית עמוקה. ניתן היה לחוש את התחושות העמוקות: הכעס, הקנאה, הלבטים וההשוואות המתבקשות למציאות החיים היום-יומית שלהן. ואף על פי כן, נשים רבות הפגינו קריאה ביקורתית פעילה, הרחיקו עצמן מן הטקסט, התבוננו במורכבות החברתית-כלכלית של החברה בה הן חיות, והעיזו להתנגד לה.

נשים בחברות מסורתיות ודתיות מתמודדות, בין השאר, עם המתח בין היותן שומרות-סף לסוכנות-שינוי (ליוש, 2007, 2014; Ammerman, 1991). כמחנכות הדור הבא, הן נדרשות להגן על חומות החברה מהשפעות חיצוניות, ולהנחיל את הערכים החברתיים. במקביל, הנשים החרדיות, כמו נשים מוסלמיות, הן סוכנות-שינוי כי במקרים רבים הן מנהלות מערכות-יחסים של עבודה וצריכה עם העולם הסובב אותן (Almond, Appelby & Sivan, 2003; Mahmood, 2005).

קפלן (2007) התייחס לפער שבין האידיאולוגיה לבין הפרקטיקה בחברה החרדית, והגדיר אותו כ"המתח בין הרצוי או האידיאלי לבין צורכי החיים ואתגריהם" (קפלן, 2007: 15). נראה כי תפיסותיהן של הנשים מבטאות רצון וצורך בהתמודדות עם פערים אלו. האידיאולוגיה של מסירות הנפש למען לימוד התורה, משתקפת מן הקולות המהותניים וניסיון הגישור מהדהד מן הקולות הסוציולוגיים. לעומתם, הקול הביקורתי מוחה על עצם קיומו ומהותו של הפער. נראה כי המעבר מנורמה וולונטרית לנורמה מחייבת (בראון, 2012), תוך כדי גישור אינסופי בין האידיאולוגיה לפרקטיקה, דורשים התמודדות לא פשוטה.

המגבלה המרכזית של מחקר זה היא גודלו של המדגם והבחירה בנשים מן הזרם המרכזי של החברה החרדית. מחקרי המשך יוכלו לבחון את ההבדלים בתפיסות בין נשים חרדיות מן הזרם המרכזי, לבין עולות חדשות, חוזרות בתשובה, חרדיות מזרחיות, והמגוון הגדל והולך של נשים בחברה החרדית בישראל.

בעשור השני של המאה ה-21 החברה החרדית בישראל נמצאת בתהליכי שינוי. אפשר להניח כי כניסתם של נשים וגברים לעולם ההשכלה הגבוהה תוביל לשינויים חברתיים ותפיסתיים. מחקרי המשך יוכלו לבחון באמצעות מחקר כמותני ובמדגמים גדולים של נשים וגברים, את הקשר בין משתנים סוציו-דמוגרפיים, וביניהם רמת ההשכלה וסוג התעסוקה, לבין עמדות ביחס לעבודה מחוץ לבית. כמו כן, ניתוח תוכן כמותני ואיכותני של טקסטים המתפרסמים בעיתונות החרדית על תפקידי הנשים, יוכל ללמד על השינויים שחלו לאורך זמן באמצעי התקשורת המרכזי של חברה זו.

מקורות

אילן, ש' 2000. **חרדים בע"מ.** ירושלים: כתר.

אלאור, ר' 1992. **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות.** תל-אביב: עם עובד.

אנסון, י' ומאירי, א' 1996. דתיות, לאומיות ופריון בישראל. **ביטחון סוציאלי** 6: 43-63.

בארט, ע' 2012. **מתח ושניות: אפיוני ההבניה החברתית של גירושין בחברה החרדית.** עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

בארט, ע' ובן ארי, ע' 2014. אחרי שמזבח מוריד דמעות: התמודדות אישית וחברתית עם גירושין בחברה החרדית. **כתב עת לחקר החברה החרדית** 1: 100-126.

בארת, ר' 1973/2004. **הנאת הטקסט: וריאציות על הכתב.** תל-אביב: רסלינג.

בן-חיים, ל' 2006. חרדיות, דתיות לאומיות וחילוניות בהשכלה הגבוהה: פרספקטיבה רב מודרנית. בתוך: כהן, א' בן רפאל, א' בראלי, א' ויער א' (עורכים). **ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו** (395-420). ירושלים: יד בן צבי / באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל.

בן משה, א' 2011. **שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית לפי מגזר תרבותי-דתי בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה.** ירושלים: משרד התמ"ת, מינהל מחקר וכלכלה.

בראון, א' 2012. "אנא אפלח": נטילת עול הפרנסה על ידי הנשים החרדיות, הצדקותיה והשלכותיה. **תרבות דמוקרטית** 14: 45-92.

בראון, ב' 2003. **החזון איש: הלכה, אמונה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג- תשי"ד).** עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

ברזילי, ש' 2003. חיים כפולים: סיפורי המרקדים בין העולם החילוני לעולם החרדי. בתוך: סיון, ע' וקפלן, ק', **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (196-223). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

ברמן, א' 2000. קורבן מסובסד: תמיכת המדינה בדת בישראל. **רבעון לכלכלה** 47 (2): 191-215.

ברנדמן, נ' 2010. **מערך חייהן של נשים חרדיות: מחקר פנומנולוגי.** עבודת גמר לתואר שני. רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן.

גבתון, ד' 2001. תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני. בתוך: צבר בן-יהושע, נ' (עורכת). **מסורות וזרמים במחקר האיכותני** (195-227). אור יהודה: דביר.

גודמן, י' 2003. קולות מ"ספינת השוטים": מאבקי זהות במסגרות טיפול חרדיות. בתוך: סיון, ע' וקפלן, ק', **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (134-170). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

גנץ, מ' 2003. **ילודה וכוח נשי בחברה החרדית בישראל.** עבודת גמר לתואר שני. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

דרידה, ז' 2006. **תוקף החוק.** תל-אביב: רסלינג.

ועדת טל 2000. **דין וחשבון הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות.** ירושלים.

זלצברג, ס' 2005. **עולמן של נשות חסידות "תולדות אהרון": מעמדן כפרטים וכקבוצה.** עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן.

זלצברג-בלאק, ס' 2015. "הגאולה על כתפיהן": על אופנת ה'שאלים' (השכמיות) בקרב נשים חרדיות. **כתב העת לחקר החברה החרדית** 2: 88-116.

יפה, א' 2004. **להיות ילדה חרדית: פרקטיקות חיברות, שיח פדגוגי והבניית העצמי.** עבודת לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

כהן, ב' 2005. **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים.** ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

לב-און, א' ונריה-בן שחר, ר' 2009. פורום משלהן: עמדותיהן של הנשים הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות. **מסגרות מדיה** 4: 67-106.

לוי, א' 1989. **החרדים.** ירושלים: כתר.

לוי-שטראוס, ק' 1968/2006. **גזע, היסטוריה, תרבות.** תל-אביב: רסלינג.

ליבס, ת' וכץ, א' 1998. דפוסי מעורבות בתוכניות טלוויזיה: ניתוח השוואתי. בתוך: כספי, ד' ולימור, י' (עורכים). **אמצעי תקשורת המונים בישראל: מקראה** (623-642). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

ליוש, ב' 2007. **בין שומרת סף לסוכנת שינוי: נשים חרדיות בתחומי השכלה, פרנסה ופנאי, באור התיאוריה המעוגנת בשדה.** עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן.

ליוש, ב' 2014. **נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני.** תל-אביב: רסלינג.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013, **נתוני הסקר החברתי,** עמ' 350, לוח 7.6.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015 (15.1.15) לקט נתונים מתוך הסקר החברתי 2013 בנושא התעסוקה.

http://www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201519008

מליק, ש' 2005. **חווית היולדת החרדית בבית ההבראה "האם והילד".** עבודת גמר לתואר שני. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

נריה-בן שחר, ר' 2002. **דמות האישה בעיתונות החרדית.** עבודת גמר לתואר שני. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

נריה-בן שחר, ר' 2008. **הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה.** עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

נריה-בן שחר, ר' ולב-און, א'. 2013. מגדר, דת וטכנולוגיה חדשה: עמדות והתנהגויות ביחס לשימוש באינטרנט בקרב נשים חרדיות העובדות בסביבות עבודה ממוחשבות. **מגמות** 49(2): 272-306.

סיון, ע' 1991. תרבות המובלעת. **אלפיים** 4: 45-98.

סירקין, ג' 2001. **הקשר שבין תמיכה חברתית ושביעות רצון מחיי הנישואין לבין דיכאון אחרי לידה אצל נשים חרדיות.** עבודת גמר לתואר שני. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

עצמון, י' 1995. היהדות וההדרה של נשים מן הזירה הציבורית. בתוך: עצמון, י' (עורכת). **אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות** (13-43). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

עצמון, י' 2006. **נשים בישראל.** בתוך כהן, א' בן רפאל, א' בראלי, א' ויער א' (עורכים). ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו (523-548). ירושלים: יד בן צבי / באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל.

פיירשטיין, ג' 2001. נשים מקבוצות מיעוטים: סוגיות מקצועיות וחברתיות. בתוך רוזמן-ברנר, ג' סברן, ב' וסינגר, א' (עורכים). **נשים במרחב הטיפולי: קובץ מאמרים ממרכז ייעוץ לאישה** (75-85). ירושלים: מרכז ייעוץ לאישה.

פלזנטל-ברגר, נ' 2002. **ההבנה וההבנייה של התפקיד האימהי בקרב אמהות יהודיות חרדיות וחילונית בחברה הישראלית.** עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

פרידמן, מ' 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים.** ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מ' 1995. האישה החרדית. בתוך: עצמון, י' (עורכת). **אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות**

(273-290). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

פרידמן, מ' 1998. כל כבודה בת מלך חוצה: האישה החרדית. בתוך: אריאל, ד' ליבוביץ, מ' ומזור, י' (עורכים). **ברוך שעשני אישה?** (189-205). תל-אביב: ידיעות אחרונות - ספרי חמד.

פרידמן, מ' 2006. "על הניסים" - פריחתו של "עולם התורה" (הישיבות והכוללים) בישראל. בתוך: אטקס, ע' (עורך). **ישיבות ובתי מדרשות** (431-442). ירושלים: מרכז זלמן שזר.

צבר-בן יהושע, נ' 2001. אתנוגרפיה בחינוך. בתוך: צבר-בן יהושע, נ' (עורכת). **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (101-139). לוד: זמורה ביתן (דביר).

קוליק, ל' 2013. **תחושת העצמה וחוסן תעסוקתי בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה.** חיפה: הטכניון, מוסד שמואל נאמן.

קפלן, ק' 2000. "יש רקבון רציני בחברה שלנו וצריכין להכיר את האמת": ביקורת עצמית בשיח הפנימי של החברה החרדית בישראל. בתוך: וולקוב, ש' (עורכת). **מיעוטים, זרים ושונים: קבוצות שוליים בהיסטוריה** (299-330). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

קפלן, ק' 2003. חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים. בתוך: סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים). **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (224-277). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

קפלן, ק' 2007. **בסוד השיח החרדי.** ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

ראדווי, ג' 2003. קהילות פרשניות ואוריינות משתנה: הפונקציות של קריאת "הרומן הרומנטי". בתוך: ליבס, ת' וטלמון, מ', **תקשורת כתרבות: מקראה**, [כרך ב'] (197-179). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

שורץ, א' 2008. **עידוד התעסוקה של נשים חרדיות**. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

שטדלר, נ' 2001. **קודש וחול בתפיסת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל**. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

שטדלר, נ' 2003. להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה. בתוך: סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים). **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (32-55). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

שפיגל, א' 2011. "ותלמוד-תורה כנגד כולם": חינוך חרדי לבנים בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שקדי, א' 2003. **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני: תיאוריה ויישום**. תל-אביב: רמות.

Almond, G.A. Appelby, R.S. & Sivan, E. 2003. ***Strong religion: The rise of fundamentalisms around the world***. Chicago: University of Chicago Press.

Ammerman, N.T. 1991. North American Protestant fundamentalism. In: Marty M.E. & Appelby R.S. (eds.) ***Fundamentalist observed*** (8-27). Chicago: The University of Chicago Press.

Mahmood, S. 2005. ***The politics of piety: The Islamic revival and the feminist subject.*** Princeton NJ: Princeton University Press.

Berman, E. & Klinov, R. 1997. ***Human capital investment and nonparticipation: Evidence from a sample with infinite horizons***. Discussion paper no. 97/05. Jerusalem: The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel.

Charmatz, K. 1983. The grounded theory method: An explication and interpretation. In: Emerson, R.M. (ed.), ***Contemporary field research*** (109-126). Illinois: Waveland Press.

Charmatz, K. 1995. Grounded theory. In: Smith, J.H. Harre, R. & Langenhove, V. (eds.), ***Rethinking psychology*** (27-42). London: Sage.

Charmatz, K. 2000. Grounded theory: Objectivist and constructivist methods. In: Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (eds.), ***Handbook of qualitative research*** (509-535). London: Sage.

Dahan, M. 1996. ***Who are the poor in Israel?*** Jerusalem: Bank of Israel, Mimeo.

El-Or, T. 1993. Are they like their grandmother? A paradox of literacy in the life of ultra-orthodox Jewish women. ***Anthropology and education quarterly*** 24 (11): 61-68.

El-Or, T. 1995. Ultra-orthodox Jewish women. In: Deshen, S. (ed.), ***Israeli Judaism: The sociology of religion in Israel*** (149-169). New Brunswick: Transaction.

El-Or, T. 1997. Visibility and possibilities: Ultra-orthodox Jewish women between the domestic and public spheres. ***Women's studies international forum*** 20(5): 149-169.

Friedman, M. 1993. The lost kiddush cup: Changes in Ashkenazi haredi culture – a tradition in crisis. In: Wertheimer J. (ed.), ***The uses of tradition: Jewish continuity in the modern era*** (175-190). New York and Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America.

Gerbner, G. & Gross, L. 1976. Living with television: The violence profile. ***Journal of communication*** 26(2): 173-199.

Goldberg, O. & Yassour-Borochowitz, D. 2009. 'Suddenly she realizes that her husband is not exactly Rabbi Akiba…': Perceptions of masculinity of ultra-orthodox Israeli Jewish battering man. ***Journal of gender studies*** 18(4): 387-401.

Hall, S. 1981. Encoding/Decoding. In: Hall S. Hobson, D. Lowe A. & Willis, P. (eds.), ***Culture, media, language: Working papers in the cultural studies, 1972-79*** (128-138). London: Hutchinson & Co.

Heilman, S.C. & Friedman, M. 1991. Religious fundamentalism and religious Jews: The case of the haredim. In: Marty M.E. & Appleby R.S. (eds.), ***Fundamentalisms observed*** (197-265). Chicago & London: The University of Chicago Press.

Hutchinson, S.A. 1988. Grounded theory. In: Sherman, R.R. & Webb R.B. (eds.), ***Qualitative research in education: Focus and method*** (123-140). London: Falmer.

McLuhan, M. 1964. ***Understanding media: The extensions of man***. New York: Signet Books.

Radway, J.A. 1984. ***Reading the romance: Women, patriarchy and popular literature***. London: The University of North California Press.

Schudson, M. 2002. The news media as political institutions. ***Annual review of political science*** 5: 249-269.

Strauss, A. & Corbin, J. 1990. ***Basics of qualitative research***. California: Sage Publications.

Strauss, A. & Corbin, J. 1994. Grounded theory methodology. In: Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (eds.), ***Handbook of qualitative research*** (273-285). California: Sage Publications.

Taragin-Zeller, L. 2014. Modesty for heaven's sake: Authority and creativity among female ultra-orthodox teenagers in Israel. ***Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*** 26: 75-96.

Van Zoonen, L. 1996. ***Feminist media studies***. London: Sage.